

David Simonsen i sit bibliotek i Skindergade, 1932. Fra Det Kongelige Biblioteks billedarkiv.

Jødisk bogkultur og jødiske biblioteker i Danmark

Man refererer ofte til jøderne som *Bogens Folk*, en betegnelse, som de også selv vedkender sig. Denne artikel giver et indblik i den jødiske skrift- og bogkultur med to formål: For det første at identificere, hvordan jøderne praktiserer at være *Bogens Folk*, og for det andet at give en oversigt over de jødiske biblioteker i Danmark gennem tiderne.¹

Af Helge Clausen

Den jødiske skrifttradition kan føres mindst tre tusind år tilbage, og de ældst kendte bibelske skrifter daterer sig fra ca. 250 f.v.t. til ca. 100 e.v.t., fundet ved Qumran ved Det Døde Hav sidst i 1940'erne. Pragtstykket blandt disse dødehavsruller er en godt syv meter lang Esajasrulle fra ca. 125 f.v.t., som opbevares i Israelmuseet i Jerusalem. Den er blevet kaldt museets "Mona Lisa" og anses for at være Israels vigtigste kulturgenstand.² Et andet vigtigt skriftligt vidnesbyrd, som også befinder sig i Israelmuseet, er et stykke af det øverste sydvestlige hjørne af Tempelmuren. Den øverste del af hjørnet blev skubbet ned ved ødelæggelsen af Templet år 70. Indskriften angiver, at det var her, præsten skulle stå og varsle sabbattens begyndelse og afslutning ved hjælp af trompetsignaler. Denne praksis er omtalt af Josefus.³

Bogens folk

Som bekendt kaldes jøderne traditionelt *Bogens Folk*, men hvordan skal det forstås? I *Koranen* andenes udtrykket for de ikke-muslimske trossamfund, der har deres rødder hos Abraham, altså jøder,

kristne og enkelte andre retninger.⁴ Set fra et jødisk synspunkt vil *Bogens Folk* dog kun omfatte det jødiske folk og *Torahen*, i videre forstand den mundtlige tradition, *Mishnah* og *Talmud*.⁵ Karakteristikken som *Bogens Folk* er central for forståelsen af den jødiske identitet. Dette blev på en klar måde udtrykt af "M.M." (som må være Marcus Melchior) i *Jødisk Familieblad* i 1934, hvor antisemitismen i det officielle Tyskland allerede havde markeret sig på en utvetydig måde:

"Vi har haft en Bog, Aartusinder forinden Nutidens Kulturfolk vidste, hvad et Bogstav er. En Bog, der ikke handler om, hvorledes man skal perer sine Fjender, ejheller om Trolddom og Hekseri, ejheller om Jagt og Fiskeri efter Oldtids Metoder. Men en Bog, der taler om Kærlighed til Gud og til Menneskene, en Bog, der bygger Samfundet op paa højeste etiske Principper, en Bog, hvis Lære om Renhed, Sandhed og Retfærdighed er i den Grad fuldendt, at den kunde mene om sig selv, at saaledes som intet maatte fjernes af dens Bud, saaledes maa heller intet tilføjes. Der er intet at tilføje. I Aaret 1934, efter 35 Aarhundreders Forløb, er der stadig intet at til-

føje. *Den gamle Bogs Grundsætninger og Krav til Menneskene venter endnu paa deres Virkeliggørelse. De er endnu et Ideal, hvis Opnaaelse betyder Fred og Lykke paa Jorden. Alt dette mener vi, naar vi fremhæver, at Jøderne er Bogens Folk. Der ligger en Adel i dette, som ingen Arierparagraf kan nedværdige.*"

I artiklen generaliseres idéen med jøderne som *Bogens Folk* til at omfatte stort set alle bøger. Melchior nævner, at der kort efter bogtrykkerkunstens opfindelse blev grundlagt mange jødiske biblioteker, som indeholdt meget benyttede kvalitetsudgaver af teologiske, filosofiske og juridiske værker. Efterhånden som færre og færre kunne forstå hebraisk, udkom der jødisk litteratur på alverdens sprog. Samtidig måtte det konstateres, at der var sket en alvorlig nedgang i Tyskland, hvor den jødiske bogkultur havde haft sit hjemsted "*indtil for kort Tid siden*".

Marcus Melchior skrev først og fremmest denne artikel for at gøre de danske jøder interesseret i dette "*fremragende jødiske Kulturinstrument, der her staar til deres Raadighed*". Han håbede også at inspirere en og anden til at skænke bøger til biblioteket (og han havde allerede gjort opmærksom på, hvilke områder der kunne trænge til en fornyelse!). Han sluttede med at udtrykke ønsket om, at Mo-saisk Troessamfund kunne opnå ærestitlen *Bogens Menighed*. "*Det vilde være i Samklang med det bedste og det værdifuldeste af de jødiske Traditioner.*"

Pligten til at studere

Jødiske mænd har en række livslange forpligtelser, herunder til bøn og teologiske studier.⁶ Dette forudsætter både visse liturgiske bøger (bønnebøger), men også *Bibelen* og bibelfortolkninger, *Talmud* samt filosofiske og juridiske værker, som beskæftiger sig med *Moseloven*. Det er ikke uden grund, at disse studier på *jiddisch* kaldes *lernen*, en synagoge hedder *Shul*; og at *Torah* betyder "undervisning".

Efter det 2. Tempels ødelæggelse år 70 blev *Torahen* det omdrejningspunkt for jøderne, hvor de forankrede deres ritus. Læsning og studier blev i endnu højere grad et ideal for den jødiske fromhed. For to hundrede år siden kunne Heinrich Heine ram-mende konstatere, at "*Bogen (Torahen) for jøderne er blevet et 'portativt fædreland'*"⁷, jvf. *Salme 137*.

I middelalderen lærte Rambam at:

"enhver jødisk mand er forpligtet til at studere Torah, hvad enten han er fattig eller rig, hvad enten hans krop er sund og hel eller er plaget af vanskeligheder, hvad enten han er en ung eller gammel mand, hvis kræfter er aftaget".⁸

Den jødiske mand skal afsætte en fast tid til studiet i sin fritid, både om dagen og om natten, jf. *Josva 1:8*: "*Denne lovbog skal du altid have på dine læber; du skal grunde på den dag og nat ...*". Kvinder, slaver og mindreårige er ikke forpligtet, men en far skal undervise sin mindreårige søn fra det øjeblik, hvor han kan tale (*5 Mos 11:19*). Når sønnen kan tale, skal hans far som det første lære ham "*Torah tzivah lanu Moshe morasha Kehilas Yaakov*" (*5 Mos 33:4*: Den lov, som Moses pålagde os, er blevet Jakobs forsamlings ejendom) og *Shema Yisrael* (*ibid. 6:4*). Ved indlæringen af alfabetet begyndte man i den tidlige middelalder at anvende en særlig pædagogik: Bogstaverne blev skrevet med honning på en tavle. Drengen skulle enten slikke bogstaverne af tavlen, eller de blev skyllet af med vand, som han derefter fik at drikke. Fremgangsmåden var inspireret af *Salme 119:103*: "*Hvor er dit ord sødt for min gane, sødere end honning i min mund.*"⁹ At man rent fysisk skulle "indtage" en tekst med munden, kendes også fra andre situationer: Ifølge *4 Mos 5:23* skal en kvinde, som er mistænkt for utroskab, drikke de nedskrevne, opløste forbandelser, og Eze-kiel får i forbindelse med sin kaldelse til profet 31. juli 593 f.v.t. besked på at spise en bogrulle for at blive i stand til at tale til Israels folk (*Ez 2:9-10*).¹⁰

En mand skal helst begynde at studere *Torah*, før han gifter sig, for at hans forstand kan være fri til at studere. En kvinde, der studerer *Torah*, vil dog også blive belønnet, men ikke så meget som manden, fordi han er forpligtet. *Torah*-studiet anses af mange rabbinere for at være vigtigere end en række andre alvorlige forpligtelser, f.eks. skabe fred, ære ens forældre, besøge syge, redde menneskeliv, ja, endog at bygge Templet i Jerusalem. En enkelt (Rabbi Judah) mener, at Gud selv studerer *Torah* de første tre timer hver dag!¹¹

Et gammelt ord siger, at *Torahen* har 70 ansigter, hvilket er et udtryk for den jødiske tradition med at kommentere og nyfortolke dens tekster og for øvrigt alle andre filosofiske og liturgiske tekster. Der er også udarbejdet et utal af kommentarer til kommentarer, hvilket grafisk er blevet publiceret som hypertext, se side 63. Ikke blot rabbinere men også alle andre har bidraget hertil. I det hele taget har det været anset i jødedommen at være en lærd person, der kan læse teksterne og som investerer tid til at studere dem. Der er et talmudisk ordsprog, der siger, at når en *Torah*-lærd forfatters værker oplæses efter hans død, bevæger hans læber sig i graven.

Jøder omgås normalt bøger på en meget respektfuld måde: Hvis en bog med religiøst indhold ved et uheld falder til jorden, vil en from jøde tage den op igen og kysse den. Man lægger ikke noget andet oven på en sådan bog.¹² En bog må aldrig efterlades åben efter læsning; det menes, at hvis man alligevel gør det, glemmer man det læste.

Talmud foreskriver, at enhver jøde er forpligtet til at afskrive – hvilket de færreste magter – eller købe en *Torah*-rulle – hvad nok heller ikke ret mange gør.¹³

Torah-skrivning

Allerede i det 5. århundrede var de fleste bøger – både jødiske og ikke-jødiske – i bogform (kodekser), men bogrullen forblev standard for *Torahen* og de

andre tekster til gudstjenestebrug. Ved fremstilling af disse bogruller skal der iagttages en række traditionelle forskrifter. Skriveren (*sofer*) skal tage et rituelt bad, før han begynder, og der er foreskrevne bønner under arbejdet. Ifølge Skriversnes Traktat (*Masechet Soferim*), som er et ikke-kanonisk talmudisk skrift, må der kun anvendes særligt præpareret pergament, fremstillet af bestemte dele af et rituelt rent dyrs hud, en fjerpen og sort, langtidsholdbart blæk, hvis grundsubstans er sod fra ild næret af olivenolie. En skriver vil normalt være mindst et halvt år om at skrive *Torahens* 304.805 bogstaver. Der er regler for sidernes struktur: Der må kun skrives på den ene side, og der kan være 42, 60, 72 eller 98 linjer pr. spalte; disse tal har alle symbolske betydninger; f.eks. kan 42 forstås som det antal gange, israelitterne gjorde holdt på vandringer mellem Sinai og Moab, jf. *4 Mos* 33. Spalten skal være så bred, at det længste ord i *Torahen* kan stå der tre gange.¹⁴ Teksten skal være fejlfri, men skrivefejl kan rettes, undtagen hvis det er i Guds navn. De enkelte ark sys sammen af særlige tråde, lavet af senerne fra et rituelt rent dyrs fødder. Det er en stor ære at få lov til at skrive nogle af de sidste bogstaver i en *Sofer Torah*, og man fejrer dens færdiggørelse. Der må ingen billeder eller andre illustrationer være i de bibelske skrifter til gudstjenestebrug undtagen i *Esters Bog*.

En professionel og autoriseret skriver betegner sig normalt som *sofer STaM* (hvor S står for *Sefer Torah*, T for *tefillin* og M for *mezuzot*), hvorved hans vigtigste produkter bliver nævnt. I vor tid findes der kvindelige skrivere, men alle ortodokse afviser dem og deres produkter til rituelt brug, undtagen ægteskabskontrakter o.lign.

Torah-ruller må kun sælges til jøder, som dog gerne må købe dem af ikke-jøder. Da en *Torah*-rulle er uvurderlig, er det i princippet ikke muligt at klage over en for høj pris. En jøde må kun sælge den, hvis formålet er at gifte sig, studere *Torahen* i bogform, eller løskøbe fanger.

Udtjente *Torah*-ruller behandles med omtanke for at forhindre, at Guds navn bliver vanhelliget. De bliver opbevaret i et særligt rum (*geniza*) i synagogen og kan evt. senere begraves. Denne skik gav anledning til et stort fund i 1897, hvor der i en synagoge fra 882 i Kairo blev fundet tekster fra ca. 900 og fremefter. Først 100 år senere var hele samlingens 150.000 fragmenter konserveret og katalogiseret.

*Torah*en i gudstjenesten

Kun den korrekt fremstillede *Torah*-rulle må anvendes i gudstjenester. Den ikklædes en kappe af fløjel eller silke, har et brystskjold, og stavene påsættes kroner. Denne påklædning har som forbillede ypperstepræstens dragt, som er beskrevet i 2 *Mos* 28 og 3 *Mos* 8. *Torah*-rullerne bliver opbevaret i *Torah*-skabet, som er indmuret i den mur, der vender mest mod Jerusalem. Foran *Torah*-skabet (*Aron Kodesh* = Den Hellige Ark, Det Hellige Skab) er der et smukt broderet forhæng af fløjel, og der brænder en evig lampe, som skal minde om den flamme, der altid brændte i Templet.

Når der i gudstjenesten skal læses fra *Torah*en, hentes den fra *Torah*-skabet under udfoldelse af en højtidelig ritus, hvor der synges, både når *Torah*-rullen hentes og bringes tilbage. Menigheden står op imens, og de enkelte medlemmer bøjer sig, når *Torah*-rullen bæres fordi. Den anbringes på en læsepult (*bimah*), som står på en ophøjet platform, hvilket har sin oprindelse i Ezras oplæsning af *Moseloven* for folket (*Neh* 8:4). Der bedes en bøn for hver, som kaldes op for at læse, og de skal bære bedesjal (*tallit*). En generel forudsætning er, at der til stede er mindst ti jødiske mænd, som er fyldt 13 år (en *minyan*).

Den, der læser fra *Torah*en, anvender en pegepind (*yad* = hånd), som beskytter pergamentet mod kontakt med huden. Efter oplæsningen bliver *Torah*-rullen løftet op (*hagbahah*), fremvist for menigheden, og der siges: ”*Dette er den lov, Moses fremlagde for israelitterne*” (5 *Mos* 4:44) – ”*Ifølge Herrens ord*

ved Moses” (4 *Mos* 9:23). Derefter bliver den rullet sammen (*gelilah*), bundet med silkesnore, iført kappe mv. og båret tilbage til *Torah*-skabet. Det anses for at være ærefuldt at blive opfordret til at deltage i denne ritus med *Torah*en.

Der findes en læseordning for den ugentlige læsning af *Torah* i synagogen, som finder sted hver sabbat, helligdag, mandag og torsdag; der bør ikke gå mere end tre dage mellem læsningerne fra *Torah*en.

Denne korte gennemgang af ritualerne ved *Torah*-læsningen i synagogen viser, hvordan man giver udtryk for den respekt og anerkendelse af *Torah*ens guddommelige autoritet, som er hele grundlaget for jødedommen.¹⁵ Ritualerne har – naturligvis i mindre omfang – afsmittende virkning på forholdet til og omgangen med andre bøger end *Torah*en.

Jødisk bibliotekshistorie

Hvor der er bøger, er der som regel også bogsamlinger og biblioteker. Man mener, at de tidligste jødiske biblioteker og arkiver fandtes i forbindelse med de babyloniske akademier, som opstod efter eksilet (586-538 f.v.t.), oprettet blandt de mange jøder, som forblev i Babylon. I 2 *Sam* 8:16-17 og 20:24-25 omtales dog to af kong Davids embedsmænd, som ca. 450 år tidligere sikkert har opbevaret vigtige administrative dokumenter: ”*Josaphat, Akiluds søn, var sekretær ... og Seraja var statskriver.*” I *Josva* 15:16 og *Dom* 1:11-12 nævnes en by ved navn Debir (tidl. Kirjat-Sefer), som kan oversættes med *Bogbyen* eller *Bøgernes By*, hvilket antyder eksistensen af et særligt bogligt miljø og måske marked.

I denne sammenhæng må også Ezra (med ærestitlen *Skriveren*) nævnes. Han var ganske vist ikke bibliotekar, og dog: Som Jerusalems genopbygger i 5. årh. f.v.t. efter eksilet genskabte og forsvarede han ifølge den jødiske tradition *Bibelen* og kaldes *Den anden Moses*.¹⁶ Han skal også have indført kvadratskriften, som er obligatorisk i *Torah*ruller.

I 2. *Makkabærbog*, som ikke er med i den jødiske *Bibel*, omtales et jødisk bibliotek og arkiv i 2. årh. f.v.t., hvorfra der gerne lånes ud (2:13-15). De har sikkert været placeret ved Templet i Jerusalem, hvor nogle af præsterne har fungeret som bibliotekarer og arkivarer.

Enhver synagoge har som minimum haft en *Torah*-rulle til gudstjenestebrug. Man må gå ud fra, at på grund af den stærke studie- og lærdomstradition, har der i alle jødiske menigheder, fællesskaber og synagoger har været samlinger af hellige skrifter og kommentarer til dem. En særlig indretning, nemlig et *Torah*-skab på hjul, fortjener at blive nævnt. Et billede af det findes på et stenrelief ved synagogen fra 1. årh. i Kapernaum. Bygningen har sikkert været anvendt til andre formål end religiøse, men når der skulle være gudstjeneste, har man kunnet rulle *Torah*-skabet ind.

De hellige skrifter har dog ikke været de eneste, man har skrevet og mangfoldiggjort i datidens Israel, jf. *Præd 12:12*: "... Der er ingen ende på de mange bøger, der skrives, og den megen læsning bliver man træt af." Dette citat – især dets første halvdel – har bestemt ikke mistet sin aktualitet!

I middelalderen var der mange private jødiske biblioteker; efter bogtrykkerkunstens opfindelse voksede deres antal yderligere, og i de seneste par hundrede år har lærde jøder samlet sig endog meget store biblioteker til studiebrug. Nogle af disse samlinger indeholdt store sjældenheder i form af manuskripter og inkunabler. Desuden har man flittigt udlånt bøger til andre, hvilket i *Talmud* anbefales som en god gerning, jf. *Salme 112:5.3*: "Lykkelig den, der låner gavmildt ud ... hans retfærdighed består til evig tid". Også en del kristne lærde og fyrster har samlet judaica.

Det ældste kendte jødiske menighedsbibliotek i moderne forstand blev oprettet i Mantua i 1767, og var det første af sin slags i europæiske lande med betydelige jødiske minoriteter. Sådanne biblioteker blev

typisk oprettet ved arv eller gave fra jødiske private biblioteker. En del af de private biblioteker blev i løbet af det 19. årh. overført til offentlige biblioteker, rabbinerseminariers og frivillige organisationers biblioteker. Mange af de store national- og specialbiblioteker i hele verden har erhvervet nogle af de private jødiske biblioteker, som nu indgår i deres judaistiske samlinger. Det gælder f.eks. *British Library*, *Bibliotheca Apostolica Vaticana*, *Bodleian Library* (Oxford), *Cambridge University Library*, *Det Kongelige Bibliotek* i København, *Bibliothèque Nationale* i Paris, *Hebrew University* i Jerusalem og flere jødiske institutioner i USA.

Selv om den jødiske bog- og bibliotekskultur således i almindelighed blomstrede, var det ikke uden modstand og tilbageslag. Den stadige uddrivelse af jøder medførte et stort tab af bøger, som er vanskelige at flytte. Direkte forfølgelser er både gået ud over jøderne selv og deres skriftlige arv. Konfiskation og destruktion af jødiske bøger fandt sted mange steder. I Paris blev der således i 1242 brændt 24 vognlæs jødiske håndskrifter; kun et forkullet eksemplar af *Talmud* blev reddet. Den senere Inkquisition censurerede jødiske skrifter, hvor passager, der blev opfattet som gudsbespottelige, blev rettet eller slettet. På baggrund af datidens relativt få kopier af de forskellige skrifter – alt var jo kopieret i hånden – var destruktionsen af jødiske skrifter før bogtrykkerkunsten mere alvorlig end efter, hvor større oplag og en bredere distribution for det meste sikrede skrifternes overlevelse. En del skrifter må anses for at være gået tabt før Gutenberg. Andre større afbrændinger af jødiske bøger fandt f.eks. sted i Rom 1332 og 1553, i Cremona i 1569, hvor 12.000 hebraiske bøger blev brændt alene på grund af sproget. Den 10. maj 1933 blev der på Operapladsen i Berlin brændt 25.000 bøger af jødiske, marxistiske og pacifistiske forfattere. Denne handling, som har antaget symbolkarakter, udløste i snesevis af lignende bogbrændinger i andre tyske byer. Jøderne søgte at gemme bøger for nazisterne, som ikke alene ville gøre byerne *Juden-rein*, men også *Bücher-rein*.

Billede af Torah-skabet på hjul i Kapernaum. Forfatterens eget foto, 2012.

Men under nazismen var der i de besatte lande illegale jødiske biblioteker og forlag.

I jødedommen var censur eller læseforbud relativt sjældne, idet der generelt har været en tolerant holdning til udtryksfriheden. En undtagelse kan dog nævnes: I 1233 blev Rambams filosofiske værker brændt af hans jødiske modstandere, specielt Salomon ben Abraham fra Montpellier. I en periode var desamme værker forbudt læsning for dem under 25 år.

Bibliotheca Simonseniana

Den største jødiske bogsamler i Danmark var den danskfødte overrabbiner David Simonsen.¹⁷ Fra 1902 indtil sin død i 1932 studerede han på fuldtid filologiske, historiske, boghistoriske og

judaistiske emner, og han var aktiv i internationale jødiske lærde selskaber. Han havde efterhånden fået samlet sig et bibliotek på ca. 40.000 bøger, som dækkede hele den jødiske litteratur, og havde ca. 150.000 arkivalier, herunder hans omfattende korrespondance med forskere, kulturpersonligheder og statsoverhoveder.¹⁸

Simonsen var – af gode grunde – bekymret for sit biblioteks fremtid; allerede i 1932 kunne man forudse den nazistiske fremmarch og den tiltagende antisemitisme, og han ville sikre sine materialer i det danske nationalbibliotek. Desuden ville han sikre sin kone Cora økonomisk, hvis hun skulle overleve ham, hvilket hun gjorde. Kun en uge før Simonsen døde, blev der i hans hjem i Skindergade 28 underskrevet en aftale om *Det Kongelige Biblio-*

teks overtagelse af størstedelen af hans bibliotek og arkiv. Overbibliotekar Carl S. Petersen betegnede overtagelsen som den vigtigste forøgelse i hundrede år, ikke mindst på grund af ca. 190 uvurderlige håndskrifter, hvoraf det ældste er fra det 13. årh., samt 11 inkunabler. De 25.000 bind på hebraisk, jiddisch og et par andre jødiske sprog indgik i samlingen af judaica, mens de resterende 15.000 bind indgik i den danske og den orientalske afdeling.

Det Kongelige Bibliotek skulle kun betale et symbolsk beløb på 45.000 kr. for samlingen. Pengene blev bl.a. doneret af *Det Mosaiske Troessamfund* og *Carlsbergfondet*. Flere udenlandske universiteter bød forgæves meget store beløb for samlingen. I aftalen havde Simonsen betinget sig, at flytningen ikke skete på lørdage. Samlingen var ikke katalogiseret, men Simonsen havde selv peget på en ung tysk forsker, Rafael Edelman, som netop var kommet til Danmark. Han registrerede og beskrev samlingen, som i 1952 blev ophøjet til at være en selvstændig afdeling i *Det Kongelige Bibliotek*. Samlingen kom uskadt gennem den tyske besættelse af Danmark, idet ingen fandt på at søge efter jødiske bøger i landets nationalbibliotek; den var heller ikke synlig i bibliotekets katalog endnu. Herved blev samlingen unik i europæisk sammenhæng, hvor så mange jødiske kulturskatte blev konfiskeret og ødelagt af nazisterne.

Det Kongelige Bibliotek, som allerede før erhvervelsen af Simonsens materialer havde en betydelig judaistisk samling, forøgede den efter krigen ved indkøb af flere jødiske bogsamlinger, muliggjort af private donationer.¹⁹ Biblioteket er i disse år i færd med at digitalisere Simonsens arkiv. En foreløbig registrant over breve til og fra Simonsen omfatter ca. 5.000 navne, og i skrivende stund er godt 12.000 breve blevet offentliggjort i digital form, hvilket svarer til ca. 40 procent af den samlede korrespondance. En liste med de 20 vigtigste jødiske bogsamlinger uden for Israel inkluderer *Det Kongelige Bibliotek* med *Bibliotheca Simonseniana*.²⁰

Bund, Toynee Hall og jiddisch²¹

Af politiske årsager og på grund af pogromer forlod ca. to mio. jøder i perioden 1881-1914 Rusland og de østeuropæiske områder, som var domineret af Rusland. De søgte vestpå, og i perioden 1906-1916 skønnes det, at ca. 10.-12.000 af disse emigranter opholdt sig i København. De fleste af dem rejste efter kortere eller længere tids forløb videre, især til USA, men ca. 3.000 slog sig ned i København.²² De ”russiske jøder”, som de kaldtes, var som oftest fattige, men den jødiske menighed i København, især overrabbiner Schornstein, hans forgænger David Simonsen og lægen Louis Fränkel²³, gjorde et stort arbejde for at hjælpe dem, både materielt og åndeligt. Efter en begyndelse ca. 1905 med en læsesal med jiddische bøger og tidsskrifter i en lejlighed på Kultorvet, oprettede han i 1907 i en lejlighed på hjørnet af Vingårdsstræde og Holmensgade en såkaldt *Toynee Hall* efter engelsk forbillede.²⁴ Foruden udlån af bøger og tidsskrifter fik de østeuropæiske jøder tilbudt undervisning (bl.a. i dansk), at høre oplæsning og deltage i underholdning. De danske jøder var dog skeptiske over for projektet, fordi det efterhånden var blevet domineret af bundisterne.²⁵ I 1911 blev *Toynee Hall* lukket og afløst af *Bunds Arbejderlæsesal For Alle*, som blev indrettet i Linnégade 37. Man abonnerede på en snes aviser og blade på jiddisch og russisk. En trykt katalog fra 1912 over *Læsesalens* bøger indeholder 283 titler skønlitteratur, historie og socialvidenskab; i 1922 var dette tal vokset til 989. Medlemmerne betalte ugentligt 10 øre som bidrag til husleje og månedligt 10 øre til anskaffelse af bøger og aviser. I december 1911 var der ca. 350 medlemmer. Der blev udgivet blade (*Vokhen blat*) og andre publikationer på jiddisch. I *Læsesalen* udfoldede der sig en stor mødevirksomhed, hvor man debatterede politik og samfundsforhold. Der fandt undervisning sted (bl.a. dansk, jiddisch, historie og matematik), og der blev afholdt koncerter og opført teaterstykker. For bundisterne var *Læsesalen*, hvad Synagogen var for de religiøse jøder. Ved siden af *Bunds Læsesal* var der flere andre jødiske læseselskaber og læsestuer i det indre

Avislæsestuen i den første Toynebehall. Jødisk Tidsskrift, 26. juli 1907.

København, bl.a. *Zionistforeningens* og *Jødiske Folkeforenings*. Den 15. oktober 1912 fik *Læsesalen* yderligere konkurrence, idet den jødiske loge *Bnei Brith* genoprettede *Toynebehallen* i Pustervig 8. Målgruppen var igen de jødiske arbejdere, og til forskel fra *Læsesalen* blev der lagt større vægt på det danske sprog, både i undervisningen og aktiviteterne, mens jiddisch blev nedprioriteret. Denne *Toynebehall* ser dog ud til at være blevet lukket i 1914. *Bunds Læsesal*, som i 1924 hed *Jødisk Arbejder Læseselskab*, måtte i 1920'erne og 30'erne flytte flere gange og kom kort før besættelsen til Ingemannsvej. Der var i denne periode et par hundrede medlemmer. I 1933 blev det på *Læseselskabets* generalforsamling besluttet at tilslutte sig den relativt nye *Jødisk Arbejder Kultur Forening* (JAKF), som var udgået fra antifascistiske jødiske kredse og havde tilknytning til kommunismen. At JAKF havde en anti-religiøs målsætning ses f.eks. af, at man i 1934 afholdt en ”anti-religiøs kunstnerisk aften”, hvor der var et foredrag af sociologen,

dr.phil. Josef Davidsohn om religionens oprindelse og ”*hvorledes vi bekæmper den*”.²⁶

Allerede i 1937 blev *Læseselskabets* materialer – nu kaldt *Det Jiddische Bibliotek* – overdraget til de jødiske foreninger som et fælles ejede, og året efter blev JAKF nedlagt. Efter overdragelsen var Biblioteket pakket ned, da foreningerne ikke kunne enes om dets drift. Dette afstedkom en protest fra læsere af jiddisch litteratur. Efter 1. oktober 1943 ”*greb gode danske venner ind*”²⁷ og fik Bibliotekets materialer gemt i *Det Kongelige Bibliotek*. Efter jødernes hjemkomst fra Sverige blev samlingen anbragt hos *Mosaik Troessamfunds* menighedslokaler i Ny Kongensgade 10, hvor Samuel Beilin var bibliotekar; han havde været med til at oprette biblioteket i 1905. Til trods for manglende midler blev bestanden udvidet betragteligt, ikke mindst takket være boggaver fra trosfæller i USA. Bibliotekets bestand på ca. 2.500 bind blev i 1967 overdraget til *Judaisk Afdeling* på *Det Kongelige Bibliotek*.

Menighedsbiblioteker

I registranten²⁸ over de arkivalier, som *Mosaik Troessamfund* i 1981 afleverede til Rigsarkivet, er der omtalt et bibliotekembede. Dette embede, som er indplaceret efter det juridiske konsulentembede, kontorchefembedet, formandsemetet og bogholderembedet, synes både at have omfattet ansvaret for det jødiske menighedsbibliotek i København og nogle arkivmæssige funktioner. Det var knyttet til det bibliotek, som fandtes i Menighedens Hus i Ny Kongensgade 6. Biblioteket er omtalt i den ovennævnte artikel af Marcus Melchior, som roser menigheden for at støtte det økonomisk.

Hvordan opstod dette bibliotek? I 1891 døde Abraham Wolff²⁹, som var overrabbiner i København i hele 62 år. Han havde samlet sig et stort bibliotek til brug for sine studier og sin embedsudøvelse. Wolffs arvinger skænkede hans bøger til *Mosaik Troessamfund*, og de udgjorde grundstammen i dette menighedsbibliotek, som blev forøget med andre, mindre samlinger bl.a. af talmudiske værker. I 1934 bestod det af ca. 7.000 bind, som fyldte tre rum. Der var både almene værker, videnskabelige tidsskrifter og sjældenheder, men ikke så meget skønlitteratur. Blandt sjældenhederne var en *Talmud*-udgave fra 1559 og en bønnebog, som Troessamfundet overtog, da menigheden i Fredericia blev opløst i 1902. Denne bønnebog, som er håndskrevet på pergament, er fra 1790; på titelbladet har skriveren noteret, at han havde fået 70 Rigsdaler for sit arbejde.

Som bibliotekarer må især Josef Fischer (1871-1949) og Julius Margolinsky (1895-1978) nævnes. Fischer var meget kyndig angående menigheds- og personalhistorie. Fra 1917-1925 var han redaktør af *Tidsskrift for Jødisk Historie og Litteratur* og udgav ca. 15 publikationer. Margolinsky var i næsten 30 år bibliotekar og arkivar for *Mosaik Troessamfund* og udgav en række personalhistoriske værker. Bøgerne i menighedsbiblioteket kom uskadet gennem den tyske besættelse af Danmark, idet de blev overflyttet til *Det Kongelige Bibliotek*. Flytningen af dem var næsten lige så fantastisk som jødernes redning

til Sverige: For at narre tyskerne benyttede man ambulancer til transporten!³⁰ I København blev Synagogens *Torah*-ruller gemt på det nærliggende Trinitatis kirkeloft.

Menighedsbiblioteket modtog i årenes løb som gaver mange ældre værker, som egentlig ikke hørte hjemme i et bibliotek af denne type. I 1952 havde førstebibliotekar ved *Det Kongelige Biblioteks Judaistiske Afdeling*, dr.phil. Rafael Edelman (1902-1972) udsortet 1.204 bind ud af 2.000, og i 1980 havde medarbejdere fra *Det Kongelige Bibliotek* gennemgået Menighedsbibliotekets tidsskrifter. På det tidspunkt var der stadig ca. 3.000 bind tilbage, både bibler, bønnebøger og *Talmud*-udgaver mv. fra 1500- til 1800-tallet, de fleste på hebraisk. Bøgerne havde i mange år været pakket ned i et fugtigt lokale i Ny Kongensgade 6, senere 12, og trængte til restaurering. I 1982 sendte Troessamfundet en ansøgning til Kulturministeriet om 130.000 kr. til registrering og restaurering af bøgerne. Rigsbibliotekar Torkil Olsen støttede ansøgningen, tilbød at klare det praktiske arbejde og at modtage bøgerne som deponering. Menigheden valgte i stedet at sælge bøgerne; de hebraiske blev købt af den danskfødte Hermann Samson, som boede i New York, for 185.000 kr., mens et menighedsmedlem, historikeren Arthur Arnheim, købte de ikke-hebraiske bind for 17.000 kr. En medvirkende årsag til salget var, at man havde pladsproblemer. I 2003 blev Samsons bøger købt af *Stanford University*. I en senere meddelelse herom nævnes det, at det drejer sig om ca. 2.000 bind, som er trykt i alt 115 forskellige steder mellem 1517 og 1939.³¹

Efter salget udspandt der sig en offentlig polemik mellem flere indbyrdes uenige medlemmer af *Troessamfundet* og *Det Kongelige Bibliotek*. Uoverensstemmelserne blev afsluttet 5. maj 1983 med, at *Troessamfundet* og *Det Kongelige Bibliotek* beklagede den offentlige debat. Fra jødisk side erklærede man, at de penge, der var indkommet ved salget af bøgerne, skulle anvendes til at sætte liv i håndbogsbiblioteket i Menighedens Hus i Ny Kongensgade 6.

Desuden stillede man samlingen af jiddische bøger til Det Kongelige Biblioteks rådighed.³²

Uden for København havde der i tidens løb været jødiske menigheder og synagoger i Assens, Fredericia, Faaborg, Helsingør, Hillerød, Horsens, Nakskov, Nyborg, Næstved, Odense, Randers, Slagelse, Svendborg, Vejle, Viborg, Aalborg og Aarhus. Der foreligger ingen trykte vidnesbyrd om, at der disse steder skal have eksisteret menighedsbiblioteker.

Af nyere dato er JPC (*Jødisk Pædagogisk Center*), som blev oprettet i begyndelsen af 1980'erne, primært som et jødisk bibliotek for eleverne på *Carolineskolen*. Biblioteket, som også har fungeret som et offentligt informationscenter, blev oprettet på grundlag af bøger fra Menighedsbiblioteket i Menighedens Hus. Af de ca. 5.000 bind, 25 tidsskrifter og en del AV-materialer er ca. tre fjerdedele på dansk, resten på engelsk, tysk eller andre skandinaviske sprog. Faglitteraturen dækker jødisk religion og historie, zionismen, Israel, 2. Verdenskrig, Mellemøstkonflikten, biografier og andre religioner. Skønlitteraturen er enten skrevet af jødiske forfattere, og/eller omhandler jøder. De fleste af bøgerne er af nyere dato. JPC blev lukket i 2008, men er fortsat til rådighed for Carolineskolen.

I det nye kultur- og menighedshus, som i juni 2011 blev åbnet bag Synagogen, er der indrettet et mindre bibliotek. Endelig må det nævnes, at den jødiske bogkultur er repræsenteret i *Dansk Jødisk Museum*.

Habent sua fata libelli (bøger har deres skæbne) lyder et gammelt ordsprog, som stammer fra Terentianus Maurus (2./3. årh.). I jødernes dramatiske og omskiftelige historie har de og deres bøger delt "skæbne", idet begge parter har været udsat for forfølgelse og forsøg på udslættelse. Bøgerne er blevet censureret, konfiskeret og destrueret. Og dog har det været bøgerne – især de religiøse skrifter, først og fremmest *Torahen* – som har været de bærende elementer i den identitetsdannende kultur, de traditioner og de sprog, som jøderne har levet af og

med. Medvirkende hertil har været en udviklet og langtidsholdbar skrift- og bogkultur, som på en frugtbar måde har samvirket med den mundtlige tradition. Dette har især gjort sig gældende i brugen af de religiøse skrifter, men også i den profane litteratur, som har bidraget til at bevare en sproglig og kulturel identitet. Den jødiske bog har – som det blev formuleret af Heinrich Heine – udgjort et jødisk "portativt" fædreland under flugt, forfølgelse og landflygtighed.

LITTERATUR

Beilin, S. (1956): *Det jiddische bibliotek i Danmark gennem et halvt århundrede*. Jødisk samfund 1956, 27. årg., nr. 1, s. 4-5.

Bibelen. Kbh., Det Danske Bibelselskab, 1992.

Blüdnikow, Bent (1986): *Immigranter. De østeuropæiske jøder i København 1905-20*. Kbh., 1986

Clausen, Helge (2004): *Bogens Folk. Om jøderne og deres biblioteker i Danmark*. Aarhus, Statsbiblioteket, 2004.

Edelmann, Rafael (1937): *Bibliotheca Simonseniana*. Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1937, 24. årg., s.223-232.

Edelmann, Rafael (1961): *Jødisk litteratur gennem 2000 år*. Kbh., Rhodos, 1961.

Encyclopaedia Judaica. 2nd ed. Detroit, Macmillan, 2007 [artiklerne *Book of the Covenant*, *Book of Life*, Books, Libraries].

The Encyclopedia of Judaism. New York, 1989 [artikel: Bund].

Enzyklopädie jüdischer Geschichte und Kultur. Hrsg. Dan Diner. Stuttgart, Metzler, 2011 [artiklen Buchdruck].

Haxen, Ulf (1983): *Judaica and Hebraica in The Royal Library (i: Kings and Citizens. The History of the Jews in Denmark 1622-1983.* New York, 1983, s. 6-15).

Haxen, Ulf (2002): David Simonsen 1853-1932. Tilbageblik, erindringer og minder. *RAMBAM. Tidsskrift for jødisk kultur og forskning*, 2002, 11. årg., s.7-28.

Haxen, Ulf (2003): *Det lille mirakel. Jødisk bogkunst i tusind år.* Kbh., Gyldendal, 2003.

Jansson, Eva-Maria (2013): Det hebraiske alfabets betydning for den jødiske kultur. *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek*, 2013, 26. årg., nr. 1, s. 45-58. *Jüdisches Lexikon Berlin, 1927* [artiklen jüdische Bibliotheken].

Kyrø, Øjvind (1983): Den jødiske menighed strides efter bogsalg. *Weekendavisen* 1983-08-05.

Lexikon des gesamten Buchwesens. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. 1995 [artiklerne Judentum und das Buch, Jüdisches Buch].

Manguel, Alberto (1996): *A History of Reading.* London, Penguin, Books, 1996.

Melchior, Bent (1977): *Jødedommen – en tekstcol-lage.* Kbh., Gyldendal, 1977.

M.M. [Marcus Melchior] (1934): Biblioteket i Ny Kongensgade. *Jødisk Familieblad* 1934, 7. årg., nr. 3, s. 3-4.

Notkin, Arne (1983): Mosaisk Troessamfund har solgt en samling på 3000 gamle bøger til England. *Jødisk orientering* 1983, 54. årg., nr., 9 s. 6-7.

The Oxford Dictionary of the Jewish Religion. New York, Oxford University Press, 1997.

[Simonsen, David] (1923): *Festskrift i anledning af Professor David Simonsens 70-aarige Fødselsdag.* Kbh., Hertz's Bogtrykkeri, 1923.

Thing, Morten (2008): *De russiske jøder i København 1882-1943.* Kbh., Gyldendal, 2008.

The Universal Jewish Encyclopedia. New York, 1942 [artiklerne Books, Jewish Libraries].

Yaari, Uri (1981): Judaica-afdelingen på Det Kongelige Bibliotek. En samtale med Ulf Haxen. *Jødisk orientering* 1981, 52. årg., nr. 6 s., 14-16.

NOTER

¹ I den jødiske skrift- og bogkultur er der i tidens løb opstået talrige traditioner, som der her kun kan gives et begrænset indblik i, især hvad udbredelsen angår, ligesom fremstillingen vil blive begrænset til de vigtigste religiøse tekster. Af pladshensyn vil den billedmæssige side ikke blive behandlet her.

² En 1:1 facsimile af Esajasrullen er udstillet i Israelmuseet, og forfatteren har oplevet at se unge jøder stå og læse ubesværet fra den. Noget lignende er oplevet i museet for de islandske sagaer i Reykjavik, hvor islændinge også umiddelbart kunne læse deres forfædres skrifter, som dog "kun" er 7-800 år gamle.

³ Josefus: *Den jødiske krig*, IV. bog, kap. 9 v. 12; jf. 2 Kong 16:18, hvor Templets overdækkede sabbatsgang omtales.

⁴ Her anvendes dog udtrykket "skriftens folk" på dansk. Aminah Echammari: *Koranens hjerte.* Risskov, Alif Bogforlag, 1994, s. 98. - Den katolske Kirke anvender ikke betegnelsen "bogens religion" om sig selv, men forstår kristendommen som "Guds Ords religion", jvf. *Den Katolske Kirkes Katekismus* nr. 108, idet Jesus Kristus forstås som det inkarnerede "Guds Ord". - Visse ikke-katolske kristne denominationer har dog adopteret udtrykket "Bogens Folk" om sig selv.

⁵ *Torah* har et bredt spektrum af betydninger, lige fra de fem Mosebøger over hele den jødiske Bibel til hele den jødiske lære.

⁶ Torahstudiet er blandt de 613 *mitzvot*, jf. især 5 Mos 6,7.

⁷ Heinrich Heine: *Sämmtliche Werke. Neue Ausgabe in 12 Bänden.* Hamburg, Hoffmann und Campe, 1887, Achter Bd., S. 47. Tilgængelig hos <http://books.google.dk/> Netstedet besøgt 20130413

- ⁸ Rambam: *Misneh Torah*, kap. 1. Tilgængelig hos http://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/910973/jewish/Chapter-One.htm Netstedet besøgt 20130415.
- ⁹ Jansson 2013 s. 50.
- ¹⁰ Manguel 1996 s. 171. I Johannes' Åbenbaring (10:9-11) har Johannes en lignende oplevelse, hvor bogen – lige om hos Ezekiel – var "sød som honning".
- ¹¹ *Den Babyloniske Talmud*, Avodah Zarah 3b.
- ¹² Lignende respekt for Bibelen og andre religiøse skrifter møder man også af og til i kristendommen.
- ¹³ Påbuddet er afledt af 5 Mos 31:19: "Skriv nu denne sang ned. Lær israelitterne den ...".
- ¹⁴ Haxen, 2003, s. 31.
- ¹⁵ Der kan ikke herske tvivl om, at ritualerne omkring *Torahen* har inspireret og influeret både den ortodokse og den latinske liturgi: Når der i den højtidelige romersk-katolske messe skal læses fra Evangeliebogen, hentes den i procession fra alteret og anbringes på læsepulten. Herunder står menigheden op, og efter læsningen løfter præsten eller diakonen bogen op til beskuelse, idet han siger "Dette er vor Herre Jesu Kristi Evangelium", hvortil menigheden svarer: "Priset være du, Kristus". Det til Torahskabet svarende Tabernakel i de katolske kirker anvendes dog til ikke til de hellige skrifter, men til – hvad der efter katolsk tro er – de til Kristi Legeme forvandlede nadverbrød, som er det helligste i Den Katolske Kirke.
- ¹⁶ Jvf. Neh 8,5.
- ¹⁷ David Simonsen, født 17. marts 1853 i København. Efter studier af østerlandske sprog ved *Københavns Universitet* studerede han 1874-1879 ved det jødisk-teologiske seminarium i Breslau. Blev derefter (den første danskfødte) rabbiner i København under overrabbiner Wolff, hvis stilling han overtog i 1892. I 1902 opgav han stillingen til fordel for sine studier. Blev 1903 udnævnt til titulær professor og døde i København 1932 (*Dansk Biografisk Leksikon*, bd. 13, 1983, s. 385-386; [Simonsen, David], 1923).
- ¹⁸ Jf. Haxen, 2002.
- ¹⁹ Lige fra Frederik III's tid er der indgået jødiske bøger og manuskripter i *Det Kongelige Bibliotek*, heriblandt store sjældenheder. I 1990 fandt man således det eneste kendte eksemplar af den (af sine trosfæller) bandlyste jøde Uriel da Costas afhandling på portugisisk mod farisæerne og om sjælens dødelighed fra 1624. Fundet er omtalt i *Rambam* 1993.
- ²⁰ *Lexikon des gesamten Buchwesens* 1995, Bd. IV, S. 110-111.
- ²¹ Dette afsnit bygger hovedsagelig på Thing, 2008.
- ²² Thing, 2008, s. 9, 15, 30, 33.
- ²³ Louis Frænkel (1868-1935). Dansk-jødisk læge, var med til at grundlægge Falcks Redningskorps, lægevagten i København, *Jødisk Tidsskrift*, jødisk alderdomshjem m.m.
- ²⁴ Opkaldt efter den engelske økonom og sociale reformator Arnold Toynbee (1852-1883). Den første Toynbee Hall blev åbnet 1884 i Londons East End. Idéen spredte sig til flere byer (f.eks. Berlin, Wien, Prag og København), hvor der var mange fattige og/eller flygtninge. http://da.wikipedia.org/wiki/Arnold_Toynebee Netstedet besøgt 20130501.
- ²⁵ *Bund* er den korte form for bevægelsens mere officielle navn på jiddisch: *Yidischer Arbeter-Bund in Russland, Lite un Poiln* (Jødisk arbejderforening i Rusland, Litauen og Polen). *Bund* blev oprettet 1897 i Vilnius i Litauen og arbejdede for jødisk autonomi i Østeuropa, en sækulariseret jødisk kultur og indførelse af socialisme. Bevægelsen havde stor indflydelse og deltog i det mislykkede revolutionsforsøg i Rusland i 1905. Herefter beskæftigede man sig i *Bund* mindre med fagforeningspolitik og mere med den jødiske kultur (*The Encyclopedia of Judaism*, 1989, s. 142-143). I Danmark stod *Bund* i begyndelsen af det 20. årh. stærkt som jødisk politisk bevægelse, men blev herefter opslugt af det hurtigt voksende socialdemokrati.
- ²⁶ Josef Davidsohn (1894-1943) var søn af russiske indvandrere. Cand.polit. 1916 og dr.phil. (sociologi) 1923. Thing, 2008, s. 508, 551.
- ²⁷ Beilin, 1956, s. 5.
- ²⁸ Svenstrup, Thyge og Vello Helk: *Det Mosaiske Troessamfund i København med nedlagte troessamfund i provinsen. En arkivregistratur*. Kbh., Rigsarkivet, 1993, 138 s.
- ²⁹ Abraham Wolff, født 1801 i Darmstadt. Overrabbiner i København fra 1829 til sin død 1891. Konsoliderede den jødiske menighed og var meget afholdt. Indførte moderate reformer i gudstjenesten, bl.a. korsang og regelmæssig prædiken. Hans veltalende var legendarisk, og han udgav flere bøger om jødisk-teologiske emner. I det danske samfund var han også højt respekteret; han blev således udnævnt til titulær professor 1871 og modtog flere ordener (*Dansk Biografisk Leksikon*, bd. 16, 1984, s. 20-222).
- ³⁰ Haxen, 1983, s. 13.
- ³¹ Danish Judaica to Stanford. *American Libraries* 2003 April p. 26.
- ³² Fremstillingen bygger på Notkin, 1983 og Kyro, 1983.